

Denetleme ve Yükseltme Görüngüsü Açısından Türkçede Master Cümleleri

DR. ÖĞR. ÜYESİ DUYGU ÖZGE GÜRKAN*

Öz

Bu çalışmanın konusunu Türkçede master cümleleri oluşturmaktadır. Türkçede master cümleleri *-mA*, *-mAk* ve *-(y)Xş* biçimbirimleriyle kurulan bağımlı cümle tiplerinden biridir. Master cümleleri, tıpkı temel cümleler gibi kendilerine ait özne, nesne, tümleç gibi cümle ögelerini içerebilirler. Bu çalışmanın metodolojisi esas olarak Üretici Dilbilgisi Kuramına dayanmaktadır. Türkçede master cümleleri, Üretici Dilbilgisinin bir alt kuramı olan İlkeler ve Değiştirgenler Kuramına bağlı iki ayrı görüngü kapsamında incelenmiştir: *Denetleme* ve *yükseltme*. İngilizce model alınarak oluşturulan bu kuram çeşitli dönüşüm işlemleriyle bütün dilleri ortak kurallarla incelemeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla, bu çalışmada master cümleleri *denetleme* ve *yükseltme* görüngülerine göre incelenirken aynı zamanda Türkçe ve İngilizce tipi master cümleleri de birbirleriyle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmanın sonucunda Türkçe master cümlelerinin *denetlemeye* izin verirken, *yükseltmeye* ise izin vermediği görülmüştür.

Anahtar sözcükler: master cümleleri, Üretici Dilbilgisi, denetleme, yükseltme, Türkçe

INFINITIVE CLAUSES IN TURKISH IN TERMS OF CONTROL AND RAISING PHENOMENA

Abstract

The subject of this study is infinitive clauses in Turkish. Infinitive clauses in Turkish are one of the subordinate clause types formed with the morphemes *-mA*, *-mAk* and *-(y)Xş*. Infinitive clauses can contain sentence elements such as subject, object and complement, just like main clauses. The methodology of this study is mainly based on the theory of Generative Grammar. Infinitive clauses in Turkish have been analyzed under the two separate phenomena related to Principles and Parameters Theory, which is a subset of Generative Grammar: Control and Raising. This theory, modeled on English, aims to analyze all languages with common rules through various transformation processes. Therefore, in this study, infinitive clauses were analyzed according to control and raising phenomena, while Turkish and English-type infinitive clauses were also compared with each other. As a result of this comparison, it was seen that while Turkish infinitive clauses allow control, they do not allow raising.

Keywords: infinitive clauses, Generative Grammar, control, raising, Turkish

GİRİŞ

Bu makale, Türkçede *-mA* ve *-mAk* ile kurulmuş master cümlelerini, Chomsky'nin 1957 yılında yayımladığı Syntactic Structures (Sözdizimsel Yapılar) adlı eserle araştırmacıların dikkatine sunduğu Üretici Dilbilgisi Kuramı temelinde incelemeyi hedeflemektedir. Bu makalede Üretici Dilbilgisi terimi, 1957'den günümüze kuramın geçirdiği bütün evreler kastedilmek

üzere kullanılmıştır. Bu evreler, Ölçünlü Kuram, Genişletilmiş Ölçünlü Kuram, İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı (Yönetim ve Bağlama Kuramı) ve Minimalist Yaklaşım olarak adlandırılabilir (Özsoy, 1997, s. 9). Üretici Dilbilgisinin çıkış noktası, sınırlı sayıda kuralla sınırsız sayıda cümle üretilebileceği iddiası ve derin yapı - yüzey yapı ayrımını benimsemesidir.

“Bu ayrım, yüzey yapıda birbirine benzemeyen ancak birbirleri ile eşanlı olan yapıların arasındaki anlamsal benzerliğin açıklanmasını sağlar. Evrensel dilbilgisinde derin yapı bağlamdan bağımsız olup sayısı belli olan öbek yapı kuralları tarafından üretilir. Derin yapı ile yüzey yapı birbirlerine bir dizi ‘dönüşüm’ ile bağlıdır. Dönüşümler derin yapıda üretilen yapılar üzerinde kendi bünyelerine uygun değişiklikler meydana getirirler” (Özsoy, 1997, s. 9-10).

Dönüşümler, *yer değiştirme, yerine koyma, silme, katma* gibi işlemlere dayanır (Uzun, 2000, s. 40). Örneğin bu çalışmanın konusu kapsamındaki *yükseltme*, bir dönüşüm işlemidir. Yükseltme, Türkçe için çok tipik bir dönüşüm işlemi olmasa da kimi cümle tiplerinde gözlenmektedir:

Onlar beni; [t_i Sivas’a gitti] sanıyor (İmer vd. 2013, s. 282).

(1)’de içe yerleşik cümlelerin (embedded clause) öznesi, üst cümlede nesne konumuna yükseltilmiştir. Buradaki dönüşüm işlemi öznenen nesneye yükseltme şeklinde gerçekleşmiştir.

Bu makalenin ilerleyen kısımlarında öncelikle mastar cümleleri tanımlanacak ve daha sonra Üretici Dilbilgisine göre birbirine çok benzeyen fakat iki ayrı görüngenü olan denetleme ve yükseltmenin Türkçede yer alıp almadığı tartışılacaktır.

MASTAR CÜMLELERİNİN TANIMLANMASI

Mastar cümleleri fiilimsilerin bir türüdür ve alanyazında fiilimsilerle ilgili pek çok çalışma mevcuttur (bkz. Bayraktar, 2004, Yılmaz 2009, Özkan 2014, 2020 vb.) Bu çalışmanın asıl konusunu mastar cümleleri oluşturduğundan burada fiilimsilerle ilgili bilgi verilmeyecek, yalnızca mastar cümleleri tanımlanacaktır.

İngilizce, Almanca, Fransızca gibi pek çok dillerde sırasıyla, *infinitive, Infinitiv, infinitif* (mastar) karşılığında kullanılan terim, genellikle eylemin yalın veya işaretlenmemiş olduğu bitimsiz eylem (non-finite verb) biçimi yerine kullanılır. İngilizcede mastar cümlesi, *to* parçacığı (particle) ile birlikte kullanılır: *He wants to go* “Gitmek istiyor”. Yönetim ve Bağlama (Government and Binding theory) kuramında da mastar cümlesi terimiyle gönderimde bulunulan şey *to-infinitive* (*to*-mastar) ile kurulan yapılardır (Crystal, 2008, s. 243).

Türkçede ise mastar teriminin adlandırmasıyla ilgili araştırmacılar arasında görüş ayrılıkları olmakla birlikte mastar ekinin kullanım yerleri ve işlevleri doğrultusunda genel bir ortaklık söz konusudur. Örneğin, adlandırmalarla ilgili olarak Ergin, mastar eki tabirinin Türkçeye uygun bir adlandırma olmadığını ve mastar diye ayrı bir kelime türü kabul edilemeyeceğini ileri sürmüştür. Ayrıca bu yapıların fiillerden *-mAk* ile türetilmiş isimler olduğunu belirterek mastar yerine *fiil ismi* terimini kullanmıştır (2009, s. 185). Korkmaz, *ad-fiil* terimini tercih etmiştir ve bunların, fiil kök ve gövdelerinin *karşıladıkları* oluş, kılış ve durumları, şahıs ve zamana bağlı olmadan göstermek üzere *-mAk, -mA ve -Iş / -Uş* ekleri ile kurulduklarını belirtmiştir (2009, s. 864). Banguoğlu ise *ad-fiil* şekillerinden biri olarak ele aldığı *-mAk*’ı *mastar*, *-mAk*’ın çekime girdiğinde iki sesli arasında kalıp süreklileşerek son damak sesinin düşmesiyle ortaya çıkan *-mA*’yı ise *hafif mastar* terimiyle adlandırmıştır (2007, s. 264). Hengirmen (2006, s. 249), Atabay vd. (1983, s. 263) ise *eylemlilik* terimlerini tercih edenler arasındadır ve eylemlerin kök ve gövdelerine getirilen *-mAk, -mA ve -Iş /*

-Uş eklerine de *eylemlilik ekleri* demişlerdir.¹ Bağlı cümle kurmaya yarayan bu ekleri kişi-sayı ilişkisi,

yani uyum işaretleyip işaretlememeleri açısından da değerlendirmek gerekmektedir. Uyum, yüklem-in kişi ve sayı açısından özne ile uyum göstermesi anlamına gelir. Buna göre, *-mAk*, herhangi bir uyum özelliği göstermezken *-mA* ve *-İş / -Uş* gösterir:

(2) [Aynı fırsatı tekrar yarat-*mak*] zor olur.

(3) [Eviden git-*me-n*] doğru olmaz.

(4) [Ereğli'ye gel-*iş-iniz-i*] haber aldık.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, (2)'de *-mAk* eki, uyum işaretlemeyenken, (3)'te *-mA*, 2. tekil kişi, (4)'te *-İş*, ikinci çoğul kişi uyum işaretleyicisini üzerinde taşımaktadır.

MASTAR CÜMLELERİNDE DENETLEME

Denetleme, Üretici Dilbilgisinde İlkeler ve Değiştirgenler Kuramının bir alt kuramıdır (bkz. Chomsky, 1981). Denetleme, temel cümledeki açık bir temel üyeye (argument) mastar cümlesindeki örtük özne arasındaki yorumla bağlı bir ilişkidir. Bu ilişkide temel cümlenin eylemi, bağımlı ve bitimsiz olan cümlenin temel üyelerini denetler. Denetlenen üye, genellikle boş kategori olarak temsil edilen ADIL ile gösterilir. ADIL, geleneksel dilbilgisinde gizli olarak adlandırılır. Aşağıdaki mastar cümleli kuruluşlar, (5) ve (6), Türkçede denetlemenin nasıl gerçekleştiğini bize göstermektedir:

(5) Avcı Yola_i, MC[ADIL_i bize yardım etmeye] söz verdi.

(5)'te temel cümlenin öznesi *Avcı Yola* aynı zamanda mastar cümlesinin de öznesidir. Her iki cümlenin öznesi aynı kişiye gönderimde bulunduğu için mastar cümlesinde özne açık olarak tekrar edilmemiştir. Mastar cümlesinin ADIL konumundaki öznesi, temel cümlenin öznesi, *Avcı Yola* öncülüyle eşdizinlenmiş ve böylece denetleme gerçekleşmiştir.

(6) Ali_i [ADIL_i babasının yanına gitmek] istedi.

(6)'da ise temel cümlenin öznesi *Ali*, mastar cümlesindeki ADIL konumundaki öznenin öncülüdür. Eşdizinleme (j) ile gösterilmiş olan denetleme ilişkisinde, *Ali*, *denetleyen*, ADIL ise *denetlenen* dir.

Burada (5) ve (6) örneklerinden anlaşılacağı üzere, denetleme, mastar cümleleri açısından önemli bir görüngüdür. Denetlemenin gerçekleşmesi için birincil ölçüt mastar cümlelerinin öznesiz olarak yüzey yapıda yer almasıdır. Çünkü bağımlı olan cümlede öznenin açık bir şekilde bulunması, üst cümlede denetleyen tarafından denetlenecek bir üye olmadığı anlamına gelir.

MASTAR CÜMLELERİNDE YÜKSELTME

Yükseltme, Üretici Dilbilgisinde bir dönüşüm işlemi olup, bir temel üyenin bağımlı cümleden temel cümleye taşınması anlamına gelir. Yükseltme, belirli eylem gruplarında meydana gelir ve yükseltmeye izin veren *iste*², *görün*-, *gözük*- gibi eylemler, *yükseltme eylemleri* (raising verbs) olarak adlandırılır. Yükseltme, *öznenen özneye yükseltme* (subject-to-subject raising) ve *öznenen nesneye yükseltme* (subject-to-object raising) olmak üzere iki şekilde gerçekleşir.

İngilizce, Fransızca gibi diller yükseltme işlemine fazlasıyla müsaitken Türkçe, Korece gibi eylem-sonlu dillerde, yükseltme analizini destekleyecek hiçbir kanıt olmadığı için, eylem yükseltmeyi tespit etmek oldukça zordur (Han vd. 2007, s. 1-2). Yükseltmeyi başlatan etmen, mastar cümlelerinde bulunduğu varsayılan bir özelliktir. İngilizce mastar cümlelerinde eylem, sayı-kişi açısından çekimsizdir, bu nedenle, özne konumundaki açık ad öbekleri mastarlı eylem ile uyum ilişkisi (agreement relation) kuramaz. Uyum ilişkisinin kurulamaması, mastar cümlesinin özne konumunda açık bir ad öbeğinin görünmesine engel oluşturur (Uzun, 2000, s. 72). Aşağıda, İngilizce mastar cümlelerinde

¹ İsim-fiillerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Eckmann 1962, Eraslan 1980, Ergönenç-Akbaba 2007.

² *İste*- İngilizce tipi dillerde hem denetlemeye hem de yükseltmeye izin veren bir eylemdir. Ancak Türkçe mastar cümlelerinde (5) ve (6) örneklerinde görüldüğü gibi yalnızca özne denetlemeye izin vermektedir.

çok yaygın bir dönüşüm işlemi olan yükseltmenin nasıl gerçekleştiği (7)'de örneklendirilecektir:

(7) Jean wants Bill_i [t_i to leave] (Carnie, 2013, s. 444).

(7), Türkçeye *Jean, Bill'in gitmesini istiyor* şeklinde aktarılmaktadır. Bu cümlede *Jean*, temel cümlelerin öznesi, *Bill* ise nesnesidir. *Bill*, aynı zamanda mastar cümlesinin öznesi konumundadır. Çünkü mastar cümlesindeki *gitmek* eyleminin edicisi (agent), *Bill*'dir. Burada, derin yapıda *istemek* eyleminin nesnesi konumundaki *Bill*, mastar cümlesinin öznesi konumundan temel cümlelerin nesnesi konumuna yükselmiştir. *Özneden nesneye yükseltme* şeklinde görülen bu dönüşüm işleminde, mastar cümlesinin öznesi temel cümleye taşınırken *t* (trace) ile simgelenen bir iz bırakmıştır: Jean wants Bill_i [t_i to leave].

Şimdi söz konusu yükseltme örneğini Türkçe açısından inceleyelim:

(8) Jean_i, [Bill_j'in gitmesini] istiyor.

(8)'de mastar cümlesinin öznesi *Bill*, temel cümlelerin öznesi ise *Jean*'dir. Her iki özne de yüzey yapıda açık olarak yer almaktadır. Yükseltmede gerekli ölçüt, mastar cümlesinin, yükseltme işlemine uğrayarak yükseltme eyleminin öznesi durumuna gelen bir özneye sahip olmasıdır. (8)'de yükseltme eylemi *iste-*'tir. Hem *iste-* eyleminin öznesi konumu hem de *git-* eyleminin öznesi konumu açık ad öbekleriyle doldurulmuştur. Yani, (8)'de mastar cümlesinden temel cümleye yükseltilecek herhangi bir üye yoktur.

İngilizce için tipik bir yükseltme örneği olan (9)'u İngilizce ve Türkçe açısından karşılaştıralım:

(9) Jean is likely [to leave] (Carnie, 2013, s. 430).

'Jean muhtemelen ayrılacak'.

(9)'daki yükseltme aşağıda köşeli ayraç şemasında gösterilecektir:

TC[is likely MC[Jean leave]]
 edici

(9)'da mastar cümlesi eylemi *ayrıl-*'in edicisi aslında *Jean*'dir. *Jean*, başlangıçta mastar cümlesinin derin yapı konumundaki öznesiyken dönüşüm işlemi sonucu mastar cümlesinden silinerek temel cümle yüklemine yüzey yapı konumuna yükseltilmiştir. Bu dönüşüm işlemi *özneden özneye yükseltme* şeklinde adlandırılmaktadır.

İngilizcede *to* (-mAk) ile kurulan mastar cümlelerinin, Türkçeye, *-mak iste-*, *-maya çalış-* gibi yapılar dışında genellikle mastar cümleleriyle aktarımı zordur. Ancak yine de birebir aktarmaya çalıştığımızda aşağıdaki kuruluş ortaya çıkmaktadır:

(10) TC[MC[Jean'in ayrıl-ması] olasıdır].

Yükseltme, temel cümledeki temel üyenin herhangi bir tematik rol yüklenmediği, iki temel üye konumu arasındaki çapraz cümle bağımlılığıdır. Bu nedenle uygun koşullar altında söz konusu temel üye (özne) *dolgu özneye* (expletive subject)³ yer değiştirebilir (Polinsky ve Potsdam 2006, s. 172). Burada uygun koşullardan kasıt İngilizcede *is likely* (olası olmak), *seem* (görünmek) gibi yükseltme eylemlerinin dolgu özne kullanımına izin vermesidir ve bu tip öznelerin yüklendikleri tematik bir rolleri yoktur. Örneğin, (9) cümlesi *It is likely that Jean leaves* şeklinde ifade edilerek *Jean* yerine *it* dolgu öznesi getirilebilir. Türkçede dolgu özne bulunmamaktadır. Dolayısıyla, burada yükseltme işleminin İngilizce mastar cümleleri için çok tipik olduğu görülürken Türkçe mastar cümleleri için öyle olmadığı görülmektedir. Çünkü (10)'da temel cümle eylemi *olası ol-*'in yüzey yapıdaki öznesi *Jean'in ayrılması* mastar cümlesinin yüzey yapıdaki öznesi *Jean*'dir. Yani hem içe yerleşik cümlelerin hem de

³ İngilizce gibi dillerde, sözlüksel içeriği olmayan ve dilbilgisel gereksinimlerle özne konumunda bulunan ögeye dolgu özne (expletive subject) adı verilir. *It is raining, There is a book on the table, It is nice to see you* cümlelerinde *it* ve *there* dolgu öznelerdir (İmer vd. 2013, s. 102).

temel cümlelerin özne konumları doludur. Ayrıca yükseltme eyleminin kişi-sayı açısından çekimsiz olması gerekirken *ayrıl-ma-sı* yapısı kişi-sayı uyumunu da üzerinde taşımaktadır. Dolayısıyla (10)'da yükseltme gerçekleşmemektedir.

SONUÇ

Mastar cümleleri bitimsiz olarak üst cümleye bağlanan bağımlı cümlelerdir. Bu çalışmanın örnekleme, *-mAk* ve *-mA* biçimbirimleriyle oluşturulan mastar cümleleriyle sınırlı tutulmuştur. Bunların içerisinde *-mAk* biçimbirimi kişi ve sayı işaretlemekten *-mA*, kişi ve sayı işaretlemektedir. Denetleme ve yükseltme görüngülerinin gerçekleşmesi için mastar cümlesi eyleminin bitimsiz olmak yanında kişi ve sayı uyumu açısından da işaretlenmemiş olması gerekmektedir. Bu yüzden, *-mAk* denetlemeye uygun örnekler sergilerken, *-mA* ile kişi-sayı uyumunun kurulabilmesi ve özne konumunun dolu olması nedeniyle *-mA* ile oluşturulmuş mastar cümleleri denetleme ve yükseltmeye uygun örnekler sergilememektedir.

Denetleme ve yükseltme birbirlerine çok benzeyen iki farklı görüngüdür. Denetlemede, mastar cümlesi öznesi hiçbir zaman yüzey yapıda yer almaz ve her zaman ADIL ile temsil edilir. Yükseltmede ise esasen mastar cümlesinin bir öznesi vardır fakat bu özne, dönüşüm işlemiyle mastar cümlesinden silinip temel cümle konumuna yükseltelen bir öznedir. Bu iki görüngü açısından incelenen bu çalışmada, denetleme ve yükseltmeye elverişli çok sayıda örnek barındıran İngilizceyle Türkçe karşılaştırılmış ve bu karşılaştırma sonucunda Türkçe mastar cümlelerinde denetleme tespit edilirken yükseltme tespit edilememiştir.

KAYNAKÇA

- Atabay, Neşe vd. (1983). *Sözcük Türleri*. Ankara: TDK
- Banguoğlu, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- Bayraktar, Nesrin (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Carnie, Andrew (2013). *Syntax. A Generative Introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Chomsky, Noam (1981). *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris.
- Crystal, David (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell.
- Eckmann, Janos (1962). "Çağatayca'da İsim-Fiiller". *TDAY Belleten*. 51-60.
- Eraslan, Kemal (1980). *Eski Türkçede İsim Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Ergin, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Ergönenç Akbaba, Dilek (2007). "Türkiye Türkçesinde Yapısında İsim- Fiil Bulunan Birleşik Fiiller". *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1/1: 83-95.
- Han, Chung-hye, Jeffrey Lidz, and Julien Musolino (2007). "Verb-raising and Grammar Competition in Korean: Evidence from Negation and Quantifier Scope". *Linguistic Inquiry* 38: 1-47.
- Hengirmen, Mehmet (2006). *Türkçe Temel Dilbilgisi*. Ankara: Engin.
- İmer, Kamile, Kocaman, Ahmet ve A. Sumru Özsoy (2013). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- Özkan, Bülent (2014). *Türkiye Türkçesinde Fiilimsiler*. Mersin. Tübitak Projesi.
- Özkan, Bülent (2020). "Türkiye Türkçesinde Fiilimsiler Üzerine İleri Uygulamalar". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/39: 1321-1371.

Özsoy, Sumru (1997). Chomsky'nin Sözdizim Kuramına Bir Bakış. *Dilbilim Araştırmaları* 8: 9-12.

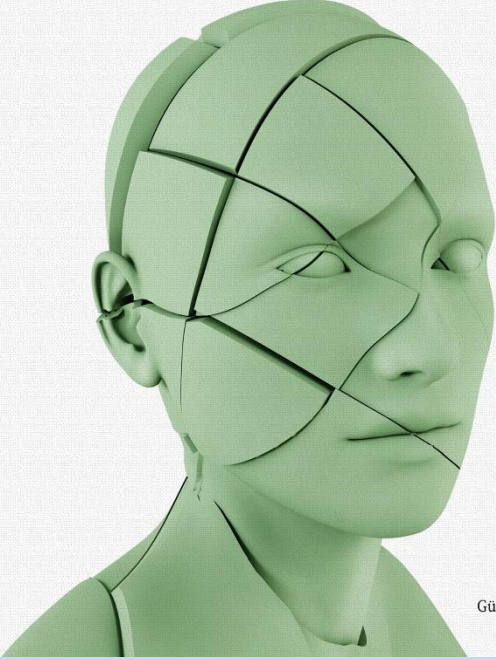
Polinsky, Maria ve Eric Potsdam (2006). "Expanding the Scope of Control and Raising". *Syntax* 9(2): 171-192.

Uzun, Nadir Engin (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.

Yılmaz, Özlem Deniz (2009). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*. Ankara: TDK.

TÜRK BİLİMKURGU EDEBİYATI VE ARKETİPLER

DR. VELİ UĞUR

Günce Yayınları

Oktay Yivli

Öykü Nasıl Okunur

modern öykü ve yöntem

Günce Yayınları

MAKSUT YİĞİTBAŞ

Edebiyatın Ebemkuşağı

Halit Ziya Hikâyeciliğinde

Renklerin Dili

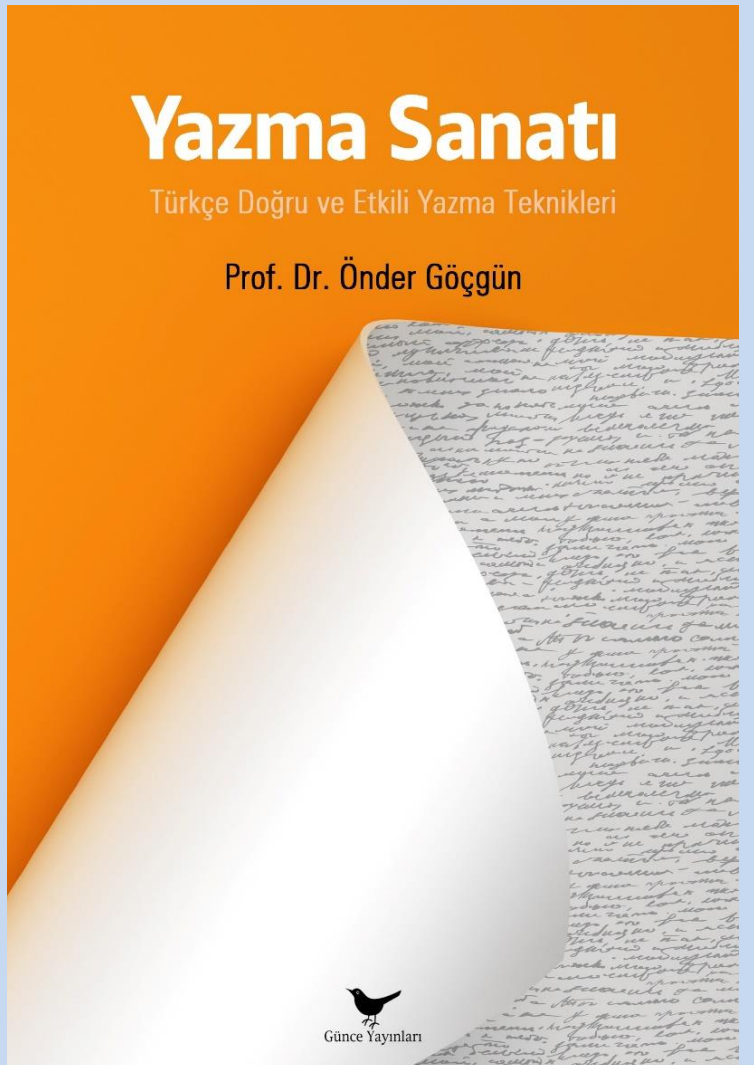

Günce Yayınları

Yazma Sanatı

Türkçe Doğru ve Etkili Yazma Teknikleri

Prof. Dr. Önder Göçgün

Günce Yayınları